

ФЕНОМЕН ВЗІРЦЕВОСТІ У СИСТЕМІ МЕХАНІЗМІВ РЕГУЛЯЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

В статті переосмислюється поняття «образца». Его пропонується розглядати не стільки як соціальний, скільки як соціокультурний феномен, один з основопологаючих елементів механізму зовнішньої та внутрішньої детермінації людської діяльності.

Ключевые слова: образец, общество, личность, социальное поведение, поведенческие стратегии, социальная регуляция, саморегуляция.

The notion of a «sample» is given a new sense in this article. The sample is supposed to be rather not regarded as a social but as a socio – cultural phenomenon, one of the basic components of mechanism for inner and outer human personality determining.

Keywords: sample, society, personality, social behavior, behavior strategies, social regulation, self-regulation.

Розпад єдиного соціального порядку на безліч локальних порядків різних «солідаристичних» утворень призвів до втрати уявлень про світ і дійсність як єдине, упорядковане ціле [14]. Масова дезінтеграція, породжувана станом поліструктурованості соціального простору, стала відправною точкою масштабних наукових досліджень, зосереджених на вивченні наслідків трансформаційних процесів, що впливають на змінення як самого «каркаса» соціальних відносин, так і внутрішнього світу людини.

Найбільш «болючою» темою наукового теоретизування є проблема розпаду загальних суспільних систем соціальної регуляції поведінки індивідів, їхня децентралізація — «перетікання» функцій «соціального контролю» над поведінковими стратегіями індивідів у «руки» різноманітних і розрізнених локальних спільнот. Поширення меж впливу локальних груп на засадничі області життєдіяльності суспільства й окремої людини змушує по-новому поглянути на традиційно сформовані уявлення про механізми зовнішньої та внутрішньої регуляції соціальної поведінки людини.

Під керівництвом В. А. Ядова здійснюються масштабні дослідження становлення нових соціальних ідентичностей та механізмів соціальної ідентифікації. Практична значущість цих досліджень у галузі прогнозування соціальної поведінки особистості зумовлена тим, що співпереживання індивідом почуття приналежності до якоїсь соціальної спільноти «опосередковує вплив групи на соціальну поведінку індивідів» [15, с. 160]. Крізь призму множинного розгортання «зародкових» форм соціальних організацій (субкультури, неформальні молодіжні угруповання, магичні й релігійні секти, етнонаціональні спільноти й т. ін.), тобто солідарностей, що мають у своєму арсеналі атрибути ідей, поведінкових кодів, морально-етичних доктрин у «нерозгорнутому», несформованому вигляді, розкриваються проблеми загострення

«ідентичнісних конфліктів» («визначення інших як „чужих”») [6], а також внутрішньоособистісних конфліктів, коли за рятівним знаходженням «зовнішніх ознак ідентифікації» людина не знаходить простору для самоідентифікації й самореалізації [5]. Конфліктність інтересів і конфліктність соціальних ідентичностей через загострене почуття відмінності й протидорства групових інтересів породжує агресивні стратегії соціальної поведінки, домінування «самозбережувальної поведінки» (В. А. Ядов), розпаду соціальних зв'язків.

Через практичну необхідність стабілізації й гармонізації соціальних зв'язків неабиякий науковий інтерес становить дослідження соціокультурних форм існування механізмів соціальної регуляції, за допомогою яких останні об'єктивуються та відтворюються в суспільній та індивідуальній свідомості. Зокрема, метою нашої статті є дослідження форм *взірцевості* та їх дефініцій, представлених у царині соціогуманітарного знання.

Авторська позиція щодо предмета дослідження потребує певного роз'яснення. Згідно із загальносоціологічною точкою зору, у процесі спільної діяльності члени соціальної спільноти виробляють певні уявлення про певні форми діяльності. У предметній діяльності людина виробляє уявлення про *оптимальний набір із необхідністю виконуваних операцій* для виготовлення, наприклад, сірників або човнів. Будь-яка нова діяльність людини спочатку «узвичаюється», а потім закріплюється у формі «взірця». «Усяка людська діяльність піддається хабітуалізації (тобто узвичаєнню). Будь-яка дія, що часто повторюється, стає *зразком* (курсив наш — М. Л.), згодом він може бути відтворений з економією зусиль і *ipso facto* усвідомлений як *зразок* його виконавцем. Крім того, хабітуалізація означає, що розглянута дія може бути знову здійснена в майбутньому тим же самим чином і з тим же практичним зусиллям», залишаючи час для інновацій [1, с. 90].

Успішність та ефективність соціальної взаємодії базується саме на такому «узвичаєнні», типізації поведінкових альтернатив його учасників. Організація спільної діяльності з відтворенням «гарантованих» поведінкових форм членів спільноти забезпечує певну долю «передбачуваності» індивідуальних дій, запасу «довіри» між учасниками взаємодії [2]. Вироблені соціальним досвідом людини чи суспільства «взірцеві» форми поведінки стають вагомим чинником у становленні соціального порядку, зводячи все розмаїття соціальних зв'язків до певного «взірця». «Інтерпретація ситуацій взаємодії та дії його учасників як *типових* перетворює взаємодії у соціальний порядок — стійку систему» [4, с. 32].

Серед найвагоміших «узвичаєних» форм соціальної поведінки, відповідно до «класичної» класифікації «актів» поведінки П. Сорокіна [13, с. 51] розрізняють:

– акти «належно-доречні», тобто такі, що переживаються в індивідуальній свідомості або представлені в суспільній свідомості як такі, що «відповідають уявленням належної поведінки»;

– акти «послуги», до яких відносять акти, що виходять за межі «належної» поведінки, але не суперечать їй — «ті, що репрезентують наднормову розкіш». Вони завжди мають тільки добровільний характер, тому що претендувати на них, а тим більше зобов'язувати до їх виконання, неможливо;

– акти «заборонені» або «недозволені», тобто такі, які «суперечать уявленням про належну поведінку».

Наведена типізація поведінкових актів властива як суспільству загалом, так і окремим локальним групам; у тому числі типізація поведінкових актів має місце всередині груп по стратах. Варіювання поведінкових «наборів» у різних соціальних групах обумовлене різницею *групових цілей, намірів і інтересів* – це ідея, яку послідовно розробляють представники структурно-функціонального підходу Т. Парсонс і Р. Мертон. Варіювання поведінкових наборів усередині груп залежить від функціональних обов'язків представників страт відповідно до їх соціальної позиції (цю теорію розробляють у низці спеціалізованих розділів соціології — теорії референтних груп, теоріях рольової поведінки й ін.).

З точки зору структурно-функціонального підходу, найвагомим завданням структурних елементів соціальних систем є забезпечення цілісності, єдності, упорядкованості та стабільності її функціонування. Р. Мертон, розкриваючи основи соціальної стабільності, як такі розглядає єдність і гармонію *культурних цілей спільноти* та інституалізованих норм, що створюють панівні *взірці поведінки*, у яких втілені *соціально-доречні способи досягнення «законних» цілей* [8, с. 104]. Т. Парсонс у розроблювальній ним теорії суспільств приділяє поняттю взірця окрему увагу. Будь-які дії, які мають функціонально-корисний характер в упорядкуванні соціальних зв'язків, підтриманні стабільності соціального порядку, збереженні цілісності соціальної структури, а також *орієнтовані на досягнення цілей суспільства*, з необхідністю перетворюються на *взірець*, тому що тільки у формі *взірців* система може відтворюватися як завгодно тривалий час. Відповідальність за створення й відтворення взірців покладається на культурну систему, інтегровану (за теорією Т. Парсонса) в усі підсистеми людської дії. Основною функцією культурних взірців є легітимація нормативного порядку — «ядра суспільства», за умови якого про якусь групу індивідів можна говорити як про суспільство-«соціетальну спільноту» [11]. «Культурні ціннісні взірці забезпечують найбільш безпосередній зв'язок між соціальною й культурною системами в разі легітимації нормативного порядку суспільства. <...> Ніякий нормативний порядок ніколи не є самолегітимізовним у тому розумінні, що схвалений або заборонений ним спосіб життя просто є правильним або ні й не викликає питань. <...> Подібна легітимація вимагає наявності системи конститутивного символізму, що обґрунтовує ідентичність і солідарність співтовариства так само, як і вірувань, ритуалів й інших культурних компонентів, що втілюють подібний символізм» [10].

Цікаво зазначити, що в парсонсівській теорії «взірці» набувають аксіологічного змісту, а головне, самі по собі становлять культурну цінність, зберігаються та передаються крізь покоління, утворюючи безперервне творення єдиного соціокультурного простору — «життєвого світу» (Е. Гуссерль), де кожна дія збігається з власним значенням.

Аксіологічне навантаження «культурних взірців» Т. Парсонса робить їх близькими до філософсько-етичної інтерпретації взірців — як ідеалів, у тканині яких найтісніше переплетені цінності, вироблені «суспільною свідомістю й присутніх у ній

узагальнених уявлень про досконалість у різних сферах суспільного життя» [7, с. 23], і норми, що визначають набір способів і засобів їх досягнення. Однак проблема регулятивного потенціалу ідеалів полягає в їх суперечливій природі, їх «недосяжності» (І. Кант), що втілилося в етичний парадокс. Сумнівна можливість досягнення ідеалу ставить під сумнів саму необхідність докладання будь-яких зусиль та дій щодо його досягнення, що безпосередньо впливає на мотиваційні та регулятивні ознаки «ідеалу» як центру притягнення для діяльності індивіда щодо самоперетворення та як чинника морального вибору поведінкових альтернатив. У наведеній інтерпретації Р. Мертона ця проблема фіксується у термінах розпаду єдності культурних цілей спільноти та засобів їх досягнення, що призводить до девіантних форм поведінки.

Подібні дилеми властиві не лише філософсько-етичному дискурсу. У соціологічних теоріях вирішується проблема співвідношення присутніх в індивідуальній свідомості особистості уявлень про «належну» поведінку та її реальні вчинки, які часто не збігаються [12, с. 10], що змусило соціологів звернутися до суміжних дисциплін — психології (у результаті чого сформувалася суміжна область досліджень — соціальна психологія), у пошуках механізмів саморегуляції особистісної поведінки. Над цією проблемою працювали кілька шкіл — грузинська (Д. Н. Узнадзе), вюрцербська (Д. Кац, М. Б. Сміт) і вітчизняна (В. А. Ядов). У межах грузинської школи було запропоновано поняття «настанов особистості» — «механізму, що забезпечує психічний налаштування особистості на поведінку в конкретній ситуації для задоволення певної потреби» [16], у вюрцербській — поняття «атитюд» як зафіксованої в психіці індивіда готовності до конкретної дії стосовно конкретного об'єкта [12, с. 14], у межах радянської школи — поняття «диспозиції» — ієрархічно організованих структур, що включають настанови, цінності, норми, потреби, інтереси, мету діяльності, а також фіксовані попереднім досвідом моделі дій [12; 16].

Диспозиційна теорія регуляції соціальної поведінки, розроблювана В. А. Ядовим, концептуалізує, так би мовити, особистісний зріз феномену «взірцевості». Фіксування попереднього досвіду, що може бути розцінений особистістю як успішний або неуспішний, необхідним чином підпорядковує собі вироблення майбутніх поведінкових актів особистості. Отже, згідно з теорією диспозиції, в індивідуальній свідомості містяться форми соціодоречних моделей поведінки й моделі, що вироблені індивідуальною соціальною діяльністю, які можуть збігатися, а можуть і не збігатися, але в будь-якому разі перебувають один з одним у певному ієрархічному співвідношенні.

Мікросоціальні соціологічні підходи, що зосереджені на дослідженні засад міжіндивідуальної взаємодії в конкретних обставинах: теорія соціального обміну (вигода), теорія раціонального вибору (довіра), феноменологічна соціологія (спільність життєвого простору), теорія рольової поведінки (очікування), маючи різні наукові погляди, погоджуються у розумінні засадничих механізмів регуляції індивідуальної поведінки — поведінкові альтернативи людини варіюються в межах її соціальної ролі (або соціальних ролей) чи соціальної позиції в спільноті. Типізація

поведінкових актів, що відбувається за функціональними обов'язками членів певних страт усередині соціальних груп, на яку ми вказували вище, опосередковує типізацію самих акторів. Наприклад, набори поведінкових актів – як належних, так і заборонених – у судді й інженера, у начальника й підлеглого частково не збігаються, особливо в здійсненні специфічних (професійних, статусних, рольових) соціальних функцій. Таким чином, взірцевість поширюється не лише на формування поведінкових моделей, але безпосередньо охоплює створення *образів* самих соціальних діячів, включаючи перелік зовнішньої атрибуції, особистісних характеристик та навіть певні моральні вади. Цікавим прикладом цього може стати образ правоохоронця, до функцій якого входить вільне володіння зброєю та використання її. Серед специфічних функцій правоохоронця наявне вбивство, але воно обмежується уявленням про свідоме, справедливе, чесне ставлення самого правоохоронця, що лише частково закріплено правовим кодексом, а здебільшого спирається на моральні вади діяча.

Взірці — образи соціальних діячів — відіграють важливу роль у регулюванні й упорядковуванні соціальної мобільності індивідів усередині різних соціальних страт, виступаючи певним «фільтром» або «механізмом тестування, відбору й розподілу індивідів» (П. Сорокін) [13, с. 405–423]. Ефективне виконання соціальних функцій у системі, а тим паче функцій специфічних, спеціалізованих, залежить від «якості» (загальних і специфічних особистісних характеристик) кандидатів, що претендують на їх виконання. В інтерпретації П. Сорокіна це звучить як «селекція». Індивіди, які претендують займати певні соціальні позиції (що означає необхідність виконання певних соціальних функцій) у ході особистісного становлення — від сім'ї до участі в політичних або професійних зборах, проходять тестування й відбір на відповідність взірцям, тобто об'єктивно заданих соціальною позицією особистості в системі соціальних інститутів, що, у свою чергу, є запорукою успішного виконання претендентом покладених на нього соціальних функцій.

Виконання соціальних функцій, а також дослідження поведінкових наборів соціальних діячів залежно від займаної соціальної позиції в суспільстві досліджує теорія рольової поведінки. По суті, соціальна роль — це поведінка, якої вимагають, *очікують* від людини, яка має певний статус [3].

Виконання індивідами соціальних ролей або «рольова поведінка» забезпечує певну частку «передбачуваності» індивідуальних дій і є джерелом формування «мережі очікувань» (ключова теза теорії соціального обміну). «Підтвердження очікувань у процесі міжіндивідуальної взаємодії закріплює обмін вчинками як *поведінковий взірець* — свого роду „соціальний рефлекс“, що пов'язує у свідомості індивідів певні дії як стимули й реакції» [4, с. 21]. Налагоджена мережа очікувань є невід'ємним чинником стабільного розвитку соціальних відносин. З погляду представників соціально-психоаналітичних концепцій, розгалужена система очікувань творить емоційно-комфортний простір діяльності — прозорий та зрозумілий світ сприяє психологічній цілісності діючих суб'єктів.

Відтворення «гарантованих» поведінкових форм відіграє важливу роль у забезпеченні базисної «довіри» (теза теорії раціонального вибору) між партнерами по

взаємодії, учасники якої повинні мати впевненість у тому, що дії їх партнера обмежуються соціально дозволеними поведінковими альтернативами. Безперечно, важливу роль у становленні «довіри» між діючими суб'єктами відіграють саме «взірцеві» форми поведінки на противагу типізованим (що використовують у феноменологічній соціології). «Взірець» поведінки навіть у буденному розумінні має емоційне та аксіологічне навантаження, а тому серед можливих альтернатив поведінки, які можуть ґрунтуватися на користі, задоволенні потреб, вони займають найвищі поверхи диспозиційної організації особистості, що робить їх найвагомішими чинниками у виробленні соціодоречних поведінкових стратегій.

Типізація поведінкових альтернатив як основа міжіндивідуальної взаємодії є засадничою тезою феноменологічної соціології (А. Шюц, Т. Лукман, П. Бергер). Погодженість, координація вчинків можлива остільки, оскільки закладений у них зміст витлумачується однаково різними людьми. З погляду феноменологічної соціології, суспільство й інші соціальні структури суть сума типізацій і створених з їх допомогою повторюваних зразків поведінки. «Інтерпретація ситуацій взаємодії та дії її учасників як *типових* перетворює взаємодію в соціальний порядок — стійку структуру» [4, с. 32]. Найвагоміше завдання типізації пов'язане з інституціоналізацією: «Інституціоналізація наявна скрізь, де здійснюється взаємна типізація узвичаєних дій діями різного роду. Інакше кажучи, будь-яка така типізація є інститут. <...> Сказати, що частина людської діяльності була інституціоналізована, — значить сказати, що частина людської діяльності була піддана соціальному контролю. Додаткові механізми контролю потрібні лише в тому випадку, якщо процеси інституціоналізації не є цілком успішними» [1, с. 92].

Важко не погодитися із запропонованою логікою. Безумовно, типізація як підґрунтя інститутів відіграє важливу роль у регуляції поведінки, але чи є вона тим центром притягнення, чинником у разі вибору *особистісних* поведінкових стратегій? Залишаючи поза увагою ціннісні складові, включені у поведінкові форми, стає не зрозумілим місце в життєвому просторі людини та суспільства сорокінських поведінкових актів «послуг», коли людина робить трохи більше, ніж від неї вимагають, що, безумовно, гармонізує суспільні відносини. Тому видається доречним переосмислення в науковому обігу поняття «взірець», що має дуже поширене використання у розмаїтті своїх значень. Дослідження феномену «взірцевості» може стати у нагоді в разі вирішення теоретичних дилем, серед яких найвагомішою є проблема співвідношення механізмів соціальної регуляції й механізмів саморегуляції, тим паче, що в сучасному суспільстві, яке все більше втрачає свій суспільний контролівний потенціал, вагомим внеском у становлення загального соціального порядку будуть мати теорії та практична реалізація проектів, що запропонують методи формування загальносуспільних механізмів у становленні систем саморегуляції соціальної поведінки людини.

Викладений матеріал є лише частиною авторських розвідок щодо дослідження феномену «взірцевості». Серед подальших напрямів доцільними видаються дослідження феномену взірцевості в культурологічних, біополітичних, психоаналітичних та філософсько-етичних парадигмах, а також у конкретно-

історичних формах його існування.

Література:

1. Бергер П. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания [Текст] / П. Бергер, Т. Лукман ; пер. с англ. Е. Руткевич. – М. : Медиум, 1995. – 323 с.
2. Гидденс Э. Устроение общества: Очерк теории структуризации [Текст] / Э. Гидденс ; пер. с англ. И. Тюрина. – М. : Академический проект, 2005 – 528 с.
3. Горностай П. П. Социализация личности и психологические роли [Текст] / П. П. Горностай // Теоретические и прикладные вопросы психологии : материалы юбилейной конференции «Ананьевские чтения–97». – СПб., 1997. – Вып. 3, ч. 1. – С. 325–330.
4. Иванов Д. В. Парадигмы в социологии : учебное пособие [Текст] / Д. В. Иванов. – Омск : Изд-во ОмГУ, 2005. – 72 с.
5. Ионин Л. Г. Идентификация и инсценировка (к теории социокультурных изменений) [Текст] / Л. Г. Ионин // СоцИс. – 1995. – № 4. – С. 3–14.
6. Климова С. Г. Стереотипы повседневности в определении «своих» и «чужих» [Электронный ресурс] / С. Г. Климова / Библиотека РГИУ: WWW.I-U.RU – Електрон. дан. (1 файл) – Режим доступа: http://www.i-u.ru/biblio/archive/klimova_stereotypu. — Загл. с экрана.
7. Леонтьев Д. А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции [Текст] / Д. А. Леонтьев // Вопросы философии. – 1996. – № 4 – С. 15–26.
8. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. К. Мертон // СоцИс. – 1992. – № 2. – С. 11–124.
9. Мертон Р. К. Социальная структура и аномия / Р. К. Мертон // Социальная теория и социальная структура [Текст] / Р. К. Мертон // СоцИс. – 1992. – № 3. – С. 104–114.
10. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения [Электронный ресурс] / Т. Парсонс // Библиотека Гумер. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/pars/pon_ob.php – Загл. с экрана.
11. Парсонс Т. Система современных обществ [Электронный ресурс] / Т. Парсонс // Библиотека Гумер – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Parsons/ – Загл. с экрана.
12. Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности [Текст] / Л. В. Борзикова, В. В. Водзинская, В. Н. Каюрова и др. ; под. ред. В. А. Ядова. – Л. : Наука, 1979. – 264 с.
13. Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество [Текст] / П. Сорокин ; пер. с англ. С. А. Сидоренко, А. Ю. Согомонов ; общ. ред., сост. и пред. А. Ю. Согомонова. – М. : Политиздат, 1992. – 543 с.
14. Шматко Н. А. Плюрализация социального порядка и социальная топология [Текст] / Н. А. Шматко // СоцИс. – 2001. – № 9. – С. 14–19.
15. Ядов В. А. Социальные и социально-психологические механизмы формирования социальной идентичности личности [Текст] / В. А. Ядов // Мир России. – 1995. – № 3–4. – С. 158–181.
16. Ядов В. А. О диспозиционной регуляции социального поведения личности [Электронный ресурс] / В.А. Ядов ; Биб-ка Федерального образовательного портала. – Режим доступа: <http://www.ecsocman.edu.ru/db/msg/65827.html> – Загл. с экрана.